

روش‌های تربیتی حفظ کرامت ذاتی انسان از منظر قرآن

چکیده

زینب کریمی^۱

یکی از اهداف مهم شریعت انسان ساز اسلام، تربیت و تزکیه انسان است و بهترین راه تربیت، راهی است که از ناحیه وحی ارائه می‌شود. قرآن کریم برای رساندن پیام تربیتی خویش، با بهره‌گیری از اصل کرامت و شرافت انسانی، مطالب تربیتی را طوری ترسیم می‌کند که ضمن حفظ کرامت ذاتی انسان‌ها، به نوع بشر گوشزد می‌کند که با اعمال اختیاری خویش می‌تواند به اوج و قلّه کرامت برسد. هدف این نگارش بررسی روش‌های تربیتی مبتنی بر اصل کرامت براساس آیات روحبخش قرآن کریم است. پژوهش حاضر از نوع پژوهش توصیفی تحلیلی بوده و بیشتر مطالب آن برگرفته از آیات قرآن کریم است و روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و با مراجعه به کتب و مقالات صورت گرفته است. از آیات قرآن کریم بدست می‌آید که انسان با استفاده از روش‌های تغافل، محبت‌ورزی، تکریم شخصیت، عفو و گذشت، رفق و مدارا، حراست از اسرار و سخاوت و بخشش، تواضع، امانت‌داری، هجرت، صدق و راستی، توبه و بازگشت به سوی خداوند می‌تواند کرامت تکوینی خویش را حفظ کند و در مقابل با تملّق و چاپلوسی، نفاق و دورویی، تکبرورزیدن، استهزاء هم‌نوعان، کذب و دروغ‌گویی، اهانت و تحقیر دیگران و طمع‌ورزی و حسادت نسبت به داشته‌های مردم می‌تواند جایگاه خود را در نظام آفرینش پایین آورده و به مرتبه اسفل السافلین برسد.

کلید واژه‌ها: کرامت، تربیت، حفظ کرامت،

^۱ - زینب کریمی، دانش آموخته مقطع سطح ۳، مرکز آموزش‌های غیر حضوری، قم، ایران

۱- بیان مسئله

یکی از مسائل مطرح شده در اسلام، مسئله تربیت انسان است که از نظر قرآن کریم جایگاه ویژه‌ای دارد. قرآن در مقام جامع‌ترین و کامل‌ترین کتاب الهی در برگیرنده اصول و روش‌های متقن و مطمئن در تربیت انسان‌ها به سوی قرب الهی است. روش‌های تربیتی قرآن مبتنی بر اصل کرامت است؛ که ناشی از بعد روحانی و معنوی انسان بوده و کامل‌ترین مصداق آن برای خداوند سبحان ثابت است و در مرتبه نازل‌تر، به فرموده قرآن کریم جمیع فرزندان آدم مشمول این تکریم معرفی شده‌اند که باید این نوع کرامت انسانی حفظ شود.

خداوند بزرگ درباره انسان می‌فرماید: «و لقد کرّمنا بنی آدم» و به راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم. (اسراء: ۷۰) انسان نه تنها خود کرامت دارد، بلکه نسبت به دیگر موجودات نیز از کرامت نسبی بهره‌مند است: «فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى کَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» آنها را بر بسیاری از آفریده‌های خود برتری آشکاری دادیم، اسراء (۷۰)؛ زیرا انسان در اصل، منسوب به خداست: «و نفختُ فیهِ مِنْ رُوحِی» و از روح خویش در آن دمیدم. (ص: ۷۲) ارتباط با انسان از این جنبه که موجودی الهی است، شرایط ویژه‌ای دارد از نظر اسلام انسان موجودی شرور و بدذات نیست. از این رو اگر در زندگی به انحراف کشیده می‌شود از ارزشهای ذاتی و درونی خود دور شده و به عوامل منحرف‌کننده خارجی پاسخ مثبت داده است. اگر تمام سفارش‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله به انسان‌ها و نیز رفتارهای آن حضرت را در ارتباط با دیگران جمع‌آوری کنیم عنصری مشترک در میان آنها به چشم می‌خورد که توجه ویژه به انسان در جایگاه یک موجود ارزشمند است؛ یعنی موجودی که فطرتی اصیل دارد. بنابراین توجه به کرامت انسانی و احیای آن را می‌توان یک اصل در همه رفتارها و گفتارهای پیامبر اعظم ﷺ به عنوان الگوی حسنه دانست.^۲

بنابراین نوشته حاضر درصدد است جهت دستیابی انسان به کمالات وجودی و مقام قرب الهی، روش‌های تربیتی حفظ کرامت را در آیات قرآن استخراج نموده و تبیین نماید که خداوند چگونه بواسطه این روش‌ها انسان را به اوج عزّت و بزرگواری می‌رساند. حال این سؤال مطرح است که روش‌های تربیتی حفظ کرامت و حرمت انسانی از منظر قرآن کریم کدامند؟ این مسئله قابلیت بررسی در علوم مختلفی از جمله اخلاق، روانشناسی و تفسیر را دارد که تحقیق حاضر بیشتر درصدد بهره‌گیری از آیات قرآن کریم می‌باشد.

^۲ - شهاب الدین، مشایخی راد، کرامت انسان از دیدگاه خاتم پیامبر ﷺ، ۱۳۸۸ مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، ص ۲۰

۲- مفهوم شناسی

برای فهم دقیق‌تر هر علمی، لازم است تا با واژه‌ها و اصطلاحات آن علم آشنا شد بویژه این آگاهی برای انجام تحقیقات و پژوهش‌ها، بیشتر مورد نیاز محقق است. به عبارت دیگر: ابهام و اجمال در مفاهیم کلیدی تحقیق، سبب مغالطه‌ی گوناگون در مباحث می‌گردد برای جلوگیری از این آسیب‌ها، ضرورت ایجاد می‌کند معنای واژگان و اصطلاحات مهم بکار رفته در پژوهش روشن شود تا نتیجه‌گیری مشخص از مباحث امکان پذیر باشد.

۲-۱- کرامت در لغت

واژه کرامت اسم مصدر از کَرَم و به معنای بزرگواری یا گرانمایه‌گی و پرمقداری، بخشندگی، جود و سخاوت است. کرم یا به مفهوم شرافت نفسانی یا به معنای شرافت اخلاقی است.^۳ ابن منظور نوشته است: کریم اسم است برای کسی یا چیزی که همه اوصاف ستودنی را در خود داشته باشد و متضاد آن لئیم است.^۴ راغب اصفهانی برای این واژه دو کاربرد نوشته است: «هرگاه خداوند با این واژه وصف گردد اسم است برای احسان و انعامی که از او صادر می‌شود ولی زمانی که برای توصیف انسان به کار برده می‌شود مقصود از آن اسم برای اخلاق و اعمال پسندیده‌ای که از وی برمی‌آید»^۵ و علامه مصطفوی تعریف دقیق‌تری از واژه کرامت ارائه کرده او می‌نویسد: «کریم و کرامت در مقابل اهانت است، چنان که عزّت در مقابل ذلّت قرار دارد. کرامت عزّت و بزرگواری انسان را با صرف‌نظر از هر چیز می‌رساند و این ویژگی در ذات شیء کریم موجود است. بنابراین سخاوت کار پسندیده، غیرلئیم بودن و دیگر صفات نیکو از لوازم کرامت است»^۶.

از مجموع این معانی می‌توان چنین نتیجه گرفت که واژه کَرَم، کریم و کرامت برگونه‌ای از بزرگی، بزرگواری و عزّت دلالت داشته و در مقابل پستی، فرومایگی، ذلّت و خواری قرار دارد و انسان به عنوان برترین مخلوق الهی، دارای کرامت ویژه نسبت به دیگر موجودات است.

۳- ابن فارس، ابی‌الحسین احمد (۱۴۱۸ ق) معجم‌المقاییس‌اللغة، بیروت: دارالفکر، ج ۲، چاپ دوم، ص ۱۸۳

۴- محمدابن مکرم، ج ۳، ص ۲۳۴

۵- حسین‌ابن محمد، راغب‌اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، دمشق: دارالقلم، بیروت: الدارالشامیه ۱۴۱۶ ه. ق. = ۱۳۷۴ ص ۷۰۷

۶- حسن، مصطفوی، التحقيق در کلمات القرآن‌الکریم، ج ۱۰، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، بیروت، دارالکتب‌العلمیه

۲-۲-کرامت در اصطلاح

کرامت به معنای عزّت و بزرگواری و در ذات شیء کریم موجود است وقتی خداوند می فرماید: «لَقَدْ كَرَّمْنَا» مقصود این است که در حقیقت خلقت و آفرینش او را مکرم قرار دادیم؛ یعنی این کرامت و شرافت و بزرگواری را در سرشت و آفرینش او قرار دادیم. این است که انسان اگر خود را آنچنان که هست، بیابد کرامت و عزّت را می یابد.^۷ به باور برخی نویسندگان، کرامت ذاتی «کرامتی است که در قوس نزول و در جریان تکوین و آفرینش انسان مطرح می باشد و مدح آدمی به خاطر داشتن این وصف، در واقع، مدح پروردگار کریم است؛ چرا که در نتیجه فعل الهی، انسان را ذاتاً و فی نفسه بر سایر موجودات ظاهری و باطنی، برتری و فضیلت داده است، این صفت مربوط به مقام انسانیت است و در تمام افراد انسان به صورت بالقوه وجود دارد»^۸

۲-۳-تربیت در لغت

تربیت به معنای «پروردن» پروراندن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن» و نیز به معنای پرورش بدن به وسیله انواع ورزش است.^۹ راغب اصفهانی می نویسد: «الرَّبُّ فِي الْأَصْلِ التَّرْبِيَةُ وَ هُوَ انْشَاءٌ حَلًّا فَحَالًا أَلِي حَدِّ الْإِتْمَامِ» ربّ در اصل به معنای تربیت و پرورش است، یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالت دیگر در چیزی، تا به نهایی و تمام خود برسد و در قرآن ایجاد چیزی به صورت تدریجی است تا به اندازه کامل برسد.^{۱۰} در میان این تعاریف، نکته مهمی که راغب اصفهانی در کتاب خویش بدان اشاره نموده، تدریجی بودن تربیت است که امری مهم است.

۲-۴-تربیت در اصطلاح

تربیت در رویکرد دینی، عبارتست از: به فعلیت رساندن قوا و استعدادهای انسان و ایجاد تعادل و هماهنگی در آنها در جهت رسیدن به کمال مطلوب او، یعنی قرب الی الله. به عبارت دیگر تربیت متخلّق شدن به اخلاق

۷ - مرتضی، مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۲۳۰

۸ - مهدی، رضوانی پور، کرامت انسان از دیدگاه قرآن، تهران، عروج، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷

۹ - محمد، معین، فرهنگ فارسی معین، ج اول، چاپ دوم، تهران، نامن، ۱۳۸۴ ص ۷۸۴

۱۰ - راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ص ۳۳۶

الهی و مؤدب شدن به آداب الله است. از نظر دین مبین اسلام، ابتدا باید انسان و ابعاد وجودی و نیروها و استعدادهای او را شناخت و آنگاه به تربیت او پرداخت.^{۱۱}

مقام عظمای ولایت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) در تعریف تربیت می‌فرماید: «تربیت به معنای رشد و نمو و حرکت هر شیء به سمت هدف و غایتی است که آن شیء کمال خود را باز می‌یابد و برای مثال تربیت یک نهال، یا یک بوته گل، به این معناست که ما این نهال یا بوته گل را رشد و نمو بدهیم تا برگ و بار پیدا کند و میوه بدهد و ضمن اینکه خود این نهال یا بوته، از لحاظ ظاهری و جسمی و زیبایی باید شکل کامل خودش را پیدا کند، میوه‌اش هم باید میوه سالم و شیرینی باشد.

بنابراین وقتی تربیت را اینگونه معنا می‌کنیم وسعت زیادی پیدا می‌کند و مستلزم این می‌شود که ما انسان را چگونه و به چه شکلی رشد دهیم تا از هر جهت کامل شود؛ یعنی انسان دارای سلامت جسم همراه با عقل و سلامت فکری و پرورش علمی و اخلاقی باشد و یک انسان کامل بشود»^{۱۲}.

شهید مطهری (ره) تربیت را اینگونه تعریف می‌کند: تربیت عبارت است از پرورش دادن؛ یعنی به فعلیت درآوردن و پروردن استعدادهای درونی بالقوه‌ای که در چیزی موجود است و لذا تربیت باید متناسب با طبیعت و سرشت شیء باشد؛ یعنی اگر بنا باشد شیء شکوفا شود، باید کوشید همان استعدادهایی که در آن است، ظهور و بروز پیدا کند و اگر استعدادی در شیء نیست، بدیهی است که پرورش آن معنی ندارد.^{۱۳}

به نظر می‌رسد با توجه به مفهوم لغوی و اصطلاحی تربیت باید گفت: انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت تا بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجود، و به طور هماهنگ پرورش داده، شکوفا سازد و براساس تعلیمات و روش‌های دینی که نتیجه آن در رفتار تربیت پذیر ظاهر می‌گردد به تدریج به سوی هدف و کمال مطلوب حرکت کند.^{۱۴}

۱۱ - محمد رضا، امین‌زاده، فرهنگ تعلیم و تربیت اسلامی، تهران مؤسسه راه حق، ۱۳۷۶، ص ۱۰

۱۲ - مقام معظم رهبری، مصاحبه با مجله آینده سازمان، ۱۳۵۶-۷-۲۱

۱۳ - مرتضی، مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، صص ۵۷-۵۶

۱۴ - ابراهیم، امینی، اسلام و تعلیم و تربیت، چاپ چهارم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۱، ص ۲۷

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. امین‌زاده، محمدرضا، فرهنگ تعلیم و تربیت اسلامی، تهران، مؤسسه راه حق، ۱۳۷۶
۲. اسماعیلی‌یزدی، عباس، فرهنگ صفات (بایدها و نبایدهای اخلاقی)، قم، مسجد مقدس جمکران
۳. امینی، ابراهیم، اسلام و تعلیم و تربیت، چاپ چهارم، قم، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۱
۴. انصاریان، حسین، نظام خانواده در اسلام، چاپ ۲۵، قم، انتشارات ام‌ایبها علیه‌السلام، ۱۳۸۶
۵. _____، ترجمه و شرح صحیفه سجاده، ج ۸، قم، انتشارات دارالعرفان، ۱۳۸۹
۶. _____، عرفان اسلامی، ج ۱۰، چاپ دوم، قم، انتشارات دارالعرفان، ۱۳۸۸
۷. اشتهااردی، محمدمهدی، «عفو و بزرگواری در سیره پیشوایان» پاسدار اسلام، ۱۳۸۴،
۸. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، ۱۳۹۵
۹. تقی‌زاده علی‌اکبر، عزت ملی در پرتو تولید ملی از منظر آیات و روایات، مشهد، آستان قدس رضوی
۱۰. جعفری، محمدتقی، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ج ۱۲، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰
۱۱. جوهری، شکیباسادات، آیین پرستاری و عیادت از بیمار در اسلام، تهران، مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، ۱۳۸۵
۱۲. چینی‌فروشان، شکوه، صداقت و سیمای صادقین در قرآن و روایت، قم، بیان جوان، ۱۳۸۸
۱۳. خسروی، مهدیه، «شیوه‌های امر به معروف و نهی از منکر در مکتب معصومین علیه‌السلام»، قم، نورالسجاده، ۱۳۹۰

۱۴. رضوانفر، احمد، فرهنگ اخلاقی معصومین علیهم السلام، قم، صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۴

۱۵. رضوانی‌پور، مهدی، کرامت انسان از دیدگاه قرآن، تهران، عروج، ۱۳۸۶،

۱۶. دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، حیات طیب، قم، دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۴۳۷ ه. ق،

۱۷. دهقان‌فردوس، اکبر، هزار و یک نکته از قرآن کریم، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۷۹

۱۸. دشتی، محمد، امام علی علیه السلام و اخلاق اسلامی، چاپ سوم، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام، 1379

۱۹. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۲

۲۰. سبحانی، جعفر، نظام اخلاقی اسلام (تفسیر سوره حجرات)، چاپ دهم، قم، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۸۸

۲۱. طیب، عبدالحسین، اطیب‌البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸

۲۲. طباطبایی، محمدحسین، المیزان در تفسیر قرآن، ترجمه: ج ۱۳

۲۳. علوی‌مهر، حسین، نشانی بهشت (چهار درس زندگی از نگاه ائمه معصومین علیهم السلام)، مشهد، انتشارات

آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷

۲۴. عبدخدایی، محمدهادی، جلوه‌گاه عرفان (شرح مناجات شعبانیه) مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی،

۱۳۸۳

۲۵. فاضلی، حسین، جایگاه مردم در نظام سیاسی - دینی از منظر آیت‌الله نائینی و شهید صدر، قم مرکز بین

المللی ترجمه و نشر جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم العالمیه، ۱۳۹۰

۲۶. فرح‌زاد، حبیب‌الله، مباحثی پیرامون تکبر و خودخواهی، قم، انتشارات عطش، ۱۳۹۳

۲۷. فرازمند، جواهرالسلطان، چهره منافقان در قرآن، چاپ سوم، قم، انتشارات نسل جوان، ۱۳۸۷

۲۸. فهیم‌نیا، محمدحسین، دین و آزادی، چاپ هفتم، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۴،

۲۹. قرائتی، محسن، سیمای انسان در قرآن، تهران، مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۹۲

۳۰. کرامت، محمدعلی، کلیات بحث تربیت اسلامی (اصول و مبانی)، چاپ سوم، تهران، مرکز نشر سپاه پاسداران

انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶

۳۱. مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه، دانستنی‌های حضرت امام حسن عسکری (علیه السلام) اصفهان ۱۳۸۸، نرم افزار تلفن همراه

۳۲. دانستنی‌های کودکان، ۱۳۸۸

۳۳. مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی، پرس و جو با موضوع فرهنگ و اجتماع، مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی، بی تا، ص ۱۰۴۷

۳۴. مصباح یزدی، محمدتقی، انسان‌شناسی در قرآن، چاپ سوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ع ۱۳۹۰

۳۵. مصطفوی، حسن، التحقيق در کلمات القرآن الکریم، ج ۱۰، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، بیروت، دارالکتب العلمیه ۱۴۳۰ ه. ق، ص ۴۹

۳۶. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ ۶۸، انتشارات صدرا، ۱۲۸۹

۳۷. مجموعه آثار، ج ۱۶، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۸

۳۸. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ج اول، چاپ دوم، تهران، انتشارات نامن، ۱۳۸۴

۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام) شرحی تازه و جامعی بر نهج البلاغه، خطبه ۱ الی ۱۵ ج، ۱۵، قم، انتشارات مدرسه الامام علی ابن ابی طالب ۷ ۱۳۹۰

۴۰.، زندگی در پرتو اخلاق، قم، انتشارات سرور، ۱۳۷۶

۴۱. موحدی نژاد، محمد، شیوه‌ها و تجربه‌های تبلیغی، تهران، انتشارات مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳

۴۲. محدثی، جواد، اخلاق، چاپ دوم، قم، انتشارات دارالسجاد، ۱۳۹۲،

۴۳. مشایخی‌راد، شهاب‌الدین، کرامت انسان از دیدگاه خاتم پیامبران، قم، انتشارات مؤسسه فرهنگی طه ۱۳۸۸

۴۴. مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، انسان بر آستان دین، چاپ دهم، تهران ۶۶. متوسل، محمود، درآمدی بر اخلاق پزشکی در اسلام، تهران، انتشارات مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳

۴۵. مهدوی‌کنی، محمدرضا، نقطه‌های آغازین در اخلاق عملی، چاپ چهارم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا

۴۶. موسوی اردبیلی عبدالکریم، ره توشه نوجوانان، چاپ هفتم، ج ۱، قم، انتشارات نجابت، ۱۳۸۸،

۴۷. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۶۹، انتشارات المکتبه الاسلامی، ۱۳۱۵ ه. ق.
۴۸. نراقی، احمد، معراج السعادت، تهران، انتشارات حوزه علمیه اسلامی، ۱۳۴۸
۴۹. هاشمی، ایوب، همت و کار در آینه شعر دینی، قم، صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران ۱۳۸۹، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۹

ب) منابع عربی

۱. ابن فارس، ابی الحسین احمد (۱۴۱۸ ق) معجم المقاییس اللغة، بیروت: دارالفکر، ج ۲، چاپ دوم، ص ۱۸۳
۲. ابن منظور، محمد ابن مکرم (۱۴۱۴ ق) لسان العرب، ج ۳، بیروت: دارصادر، ۱۳۷۵
۳. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، چاپ دوم، ج ۱، قم، دارالحديث، ۱۳۸۳
۴. راغب اصفهانی، حسین ابن محمد، (۱۴۱۲ ق) المفردات فی غریب القرآن، جلد ۱، بیروت: دار العلم الدار الشامیه، ۱۳۷۴
۵. طریحی، فخرالدین ابن محمد، مجمع البحرین، ج ۵، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲

ج) مقالات و نشریات

۱. اشتهااردی، محمد مهدی، «عفو و بزرگواری در سیره پیشوایان» پاسدار اسلام، ۱۳۸۴،
۲. اکرمی، زکیه «بررسی شیوه تربیتی محبت از منظر آموزه های قرآن و نهج البلاغه» دومین همایش بین المللی و چهارمین همایش ملی پژوهش های مدیریت و علوم انسانی، دانشگاه تهران ۱۳۹۶
۳. باقری، محسن، «اهمیت و تأثیر تغافل در تحکیم خانواده» سایت ایمانور، ۱۳۹۹
۴. بهاری، ابراهیم، خبرگزاری شبستان، گروه اندیشه، /shabestan.ir
۵. پورفلاحی، محمدرضا، «تملق و چاپلوسی» مجله طوبی، ۱۳۸۶، ش ۲۱،
۶. حسینی، غلامحسین، «پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم مدارا و قاطعیت» بی جا، کتاب نقد، ش ۱۴، ۱۵، بهار تابستان ۱۳۷۹،
۷. رضائی، قاسم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مجله معارف اسلامی «اهمیت مدارا در اسلام»، ج ۹۸،
۸. سلطانی، محمدعلی «کرامت انسان در قرآن»، نشریه آینه پژوهش، سال هفدهم، ش ۶
۹. علی بیگی، سکینه «امانت داری در اسلام» مجله معارف اسلامی، ش ۴۴

۱۰. علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل دهقان علیشاهی، مهدی «بررسی مبانی نظری احترام به شخصیت انسانی مجرمان در طول مجازات» بصیرت و تربیت اجتماعی، سال دوازدهم، شماره ۳۳
۱۱. قهفرخی شهباز، مسعودیان، سجاد مصطفی، «حمایت از حریم خصوصی اشخاص از منظر آیات و روایات» پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی (فقه و مبانی حقوق اسلامی) پاییز ۱۳۹۴، دوره ۱۱، شماره ۴۱
۱۲. کابلی، ابراهیم، «کرامت انسان در حکومت امام علی علیه السلام» مجله طوبی، ۱۳۸۵، ش ۱۵

نرم افزارها

۱. نرم افزار جامع التفاسیر نور
۲. نرم افزار علامه (مجموعه آثار علامه محمد حسین طباطبایی)